

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Ալեքսանդր Մանասյան

Փ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԵՊՀ

Բանալի բարեր. Հայոց Եղեռն/Ցեղասպանություն, եղեռնի թեմայի արձարժման արգելք, թուրքերի ցեղասպանական վարքի ակունքներ, Արևելյան Անդրկովկասի հայության /աղբրեջանահայության/ ցեղասպանություն, Եղեռնի միջազգային քաղաքական հետևանքներ, նոր ցեղասպան պետություններ, ցեղասպանություն և միջազգային ահաբեկչություն:

Ապրիլին հայ ժողովուրդը խոնարհումով նշեց Մեծ եղեռնի անմեղ զոհերի հիշատակը: Այդ օրը մեզ հետ էր ողջ առաջադեմ մարդկությունը, որի համար 1915 թվականը և ապրիլի 24-ը դարձել են մարդկության դեմ անմենաձանր հանցագործության՝ ցեղասպանության դատապարտման ու կանխարգելման խորհրդանիշեր: Ողջ մարդկության դեմ կատարված այդ ոճրագործությունը գերտերությունների կողմից չի ստացել համարժեք Եղեռնին հաջորդած տասնամյակներին, երբ հայոց ցեղասպանության թեման գտնվել է արգելանքի տակ, ինչը վկայում էր կատարվածում հզորների ուղղակի կամ անուղղակի մեղքի մասին: Թե՛ լրության տասնամյակները, թե՛ աշխարհի հզորների մերօրյա անդրադարձները խնդրին, երբ հանված է հանցանքի հրապարակային արձարժման թաքուն, վկայում են, որ խնդիրը նրանց կողմից եղել ու այսօր էլ մնում է քաղաքականացված: Եղեռնագործության ճանաչման ու հատուցման խնդիրները նրանցից յուրաքանչյուրը տեսնում է իր շահերի դիտակետից: Եվրոպան, օրինակ, դրանում առաջին հերթին տեսնում է դեպի արևմուտք Թուրքիայի ծավալապաշտական նկրտումներն ու ժողովրդագրական գրոհը զսպելու միջոց: Միացյալ Նահանգները տարիներ շարունակ **ցեղասպանություն** եզրի օգտագործումը դարձրել էին քաղաքական առևտրի առարկա՝ խուսափելով ոճիրն իր բնույթին համարժեք որակելուց, և հայտնի չէ, թե ինչպիսի վարք կդրսևորի Վաշինգտոնը հարյուրամյա տարելիցից հետո, երբ օրակարգում դրվեն իրական փոխհատուցման հարցերը: Դա մեզնից պահանջում է որդեգրել ավելի սթափ դիրքորոշումներ ու իրատեսական մոտեցումներ:

Վերջին տարիներին հայկական դիվանագիտության նախաձեռնությունները նպաստել են, որպեսզի համաշխարհային հանրության համար ավելի հստակ երևան ապաշխարանքից ու իր պատմության հետ առերեսումից մերօրյա Թուրքիայի հրաժարվելու իրական շարժառիթները և իր քաղաքական վարքով ցեղասպան Օսմանյան կայսրության հետևորդը լինելու իրողությունը:

Հայոց ցեղասպանությունը՝ մարդկության դեմ կատարված ծանրագույն այդ հանցագործությունը, երկարատև լուծությունից հետո նոր է դարձել քաղաքագիտական քննարկումների առարկա: Փաստական նյութերի հավաքման, ընդհանրացումների, հիմնավորումների ու տեսական մեկնաբանման կարոտ բազմաթիվ հարցեր դեռ սպասում են իրենց ուսումնասիրությանը: Կարծում ենք՝ Մեծ եղեռնի 100-ամյա տարելիցը կդառնա նոր բացահայտումների ու շատ հարցերի նորովի իմաստավորման հանգրվան: Ստորև մենք կանդրադառնանք դրանցից մի քանիսին համառոտ դիտարկումների ձևով:

Առաջին դիտարկում: Նախ՝ Արևմուտքում վաղուց շրջանառվող և խնդրի հանրային ընկալումը կաղապարող **«Օսմանյան կայսրությունում հայոց ցեղասպանությունը 1915-1923 թթ.»** բանաձևի մասին: Հատուկ հիմնավորումներ պետք չեն բացահայտելու համար, որ այդ ձևակերպումը, հակառակ հանրահայտ ու անհերքելի փաստերի, ոճիրը աշխարհագրորեն կապում է միայն և միայն Օսմանյան կայսրության հետ: Հայոց ցեղասպանությունը, այո, ծրագրվել ու առաջ է տարվել Օսմանյան կայսրությունում: Սակայն նույն ուղեգիծը որդեգրել են նաև Թուրքիայում իշխանության եկած երիտթուրքերը, որոնք թե՛ մինչև սուլթանի հեռացումը իշխանությունից, թե՛ դրանից հետո մասնակցել են հայերի բնաջնջմանը կայսրությունում ու նրա սահմաններից դուրս՝ Նախիջևանում, Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան տարածքներում, Արևելյան Անդրկովկասում:

Մերօրյա խնդիրների համատեքստում մեզ հատկապես աններելի է թվում Արևելյան Անդրկովկասում հայերի կոտորածների անտեսումը: Փաստը լուծության մատնելը բացատրություններ, իհարկե, ունի: Տասնամյակներ շարունակ Արևմուտքը ջանք չէր խնայում իր ռազմավարական դաշնակից Թուրքիային ազատելու XX դարի սկզբին գործած հացանքի մեղքից՝ այն բաժին թողնելով պատմությունը լքած Օսմանյան կայսրությանը:

Պատմական փաստը գրեթե նույնատիպ շարժառիթներով անտեսում էր նաև խորհրդային Մոսկվան, որը “կարմիր հեղափոխությունը” մահմեդական արևելք արտահանելու իր ծրագրերում Թուրքիայի ու Խորհրդային Ադրբեջանի համար նախատեսել էր Արևելքում հեղափոխության ջահակիրների դերակատարությունը: XX դարի վաթսուհանգյակյան թվականներին, երբ արդեն հանված էր թեմայի արծարծման թաբուն, Մոսկվան հանդուրժեց **«Օսմանյան կայսրությունում հայոց ցեղասպանությունը 1915-1923 թթ.»** բանաձևի շրջանառումը՝ խստագույնս հետևելով, որ անդրադարձներ չլինեն Արևելյան Անդրկովկասում հայկական կոտորածներին, որոնց հիշատակումները պիտի խաթարեին ժողովուրդների «լենինյան բարեկամության» գաղափարախոսու-

թյունը¹: Գոնե լուրջան պատնեշը կոտրելու խնդրով մտահոգ մեր պատմագիտական ու քաղաքական միտքը այդ տարիներին չի անդադարձել հիմանխնդիրն աղճատող այդ բանաձևի իմաստաբանությանը, ուշադրություն չդարձնելով այն բանի վրա, որ այն ոճիրի հանցակազմից դուրս է թողնում Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանությունը:

Հարցին չեն անդադարձել նաև Եղեռնը վերապարձների գոյատևության ու հայապահպանության հարցերով ծանրաբեռ Մփյուռքի մեր մտավորականները, որոնք աշխատում էին գաղթականների արևմտահայ զանգվածի հետ:

Մրանք բացատրություններն են այն բանի, թե ինչպես է անցյալ դարի կեսերից տեղեկատվական հոսքերում ու գիտական գրականության մեջ ամրագրվել ադրբեջանահայության ցեղասպանությունն անտեսող **«Օսմանյան Կայսրությունում հայոց ցեղասպանությունը 1915-1923 թթ.»** բանաձևը: Բայց այսօր, երբ մենք ազատվել ենք խորհրդային գաղափարական կապանքներից ու քաղաքական արգելանքներից, երբ տասնյակ երկրներ, այդ թվում և եվրոպական տերությունները, հայոց ցեղասպանության ճանաչումը դարձրել են Թուրքիայի հետ իրենց հարաբերությունների կարգավորման պայման, այլևս աններելի է խնդրի էությունը համարժեք հարցադրումները չմտցնել քաղաքական օրակարգ:

Կան դրան խանգարող հանգամանքներ՝ նախկին մտածողության թափը, հարցի ըմբռնման նախկինից եկող կարծրատիպերը: Մեզանում կա խորը արմատավորված կարծիք, թե հայերի Եղեռնը Արևմտյան Հայաստանում, Արևելյան Հայաստանում և Արևելյան Անդրկովկասում իբրև թե տարբեր, միմյանց հետ կապ չունեցող ցեղասպանական ակտեր են: Շրջանառության մեջ է դրված այն դրույթը, թե մենք կարծեգրկենք Օսմանյան կայսրության կողմից իրագործված ցեղասպանության փաստը, եթե զուգահեռաբար հիշատակենք Ռուսահայաստանում և Արևելյան Անդրկովկասում նույն թուրքերի կողմից իրագործված բնիկ հայության կոտորածների մասին: Ինչ-որ անհարմարություններ, իրոք, ծագում են, եթե մենք Արևմտյան Հայաստանում և նրա սահմաններից դուրս իրագործած հայկական կոտորածները արհեստականորեն տարանջատում ենք մեկը մյուսից և դրանց մասին խոսում իբրև տարբեր ուժերի կողմից տարբեր ժողովուրդների նկատմամբ իրագործված ակտեր, այն դեպքում, երբ իր էության մեջ դրանք նույն ցեղասպանության տարբեր ակտերն են: Նույնն է ոճրագործը, նույնն է զոհը: Մենք անտեսել ու շարունակում ենք անտեսել ակնհայտ այդ հանգամանքն այն դեպքում, երբ 1918 թ. Արևելյան Անդրկովկասում հայերի կոտորածները

¹ Փաստաթղթերի մի զգալի մասը ներկայացված է 2003-ին Երևանում լույս տեսած «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ:

կարող է լինել հենց Օսմանյան կայսրությունում հայոց Եղեռնի գլխավոր ապացույցը: Եվ ահա թե ինչու:

Գլխավոր «փաստարկը», որով Անկարան հակադարձում է ներկայացվող մեղադրանքին, հանգում է այն պնդմանը, թե իբր թուրքերը չեն ունեցել ցեղասպանության կանխապես մտածված ծրագիր, բայց տեղահանել են հայերին պատերազմի մեջ գտնվող Օսմանյան կայսրության նկատմամբ նրանց անհուսալիության պատճառով: Տարհանված հայերի քարավանների հետ ճանապարհին խաժամուժի հարձակումների հետևանքով պատահած «դժբախտ դեպքերը», ինչպես պնդում է պաշտոնական Անկարան, ցեղասպանություն որակել չի կարելի¹: Մինչ օրս այս «հիմնավորումը» Եղեռնի ուրացման թուրքական փաթեթի հիմնական փաստարկն է: 1918 թ. Նախիջևանում և Արևելյան Անդրկովկասում տեղի ունեցած դեպքերը այդ կեղծիքը քողագերծում են անատարկելի ձևով: 1918 թ. ոչ թե թուրք ու քուրդ խաժամուժը, այլ թուրքական կանոնավոր բանակն է Բաքու տանող ամբողջ ճանապարհին հրկիզել հայկական բնակավայրեր ու սրի քաշել դրանց խաղաղ բնակիչներին և հետո նույնը արել Բաքվում միայն այն բանի համար, որ նրանք հայ են: Անհերքելի այդ փաստը Արևմտյան Հայաստանում տեղահանությունների «հիմնավորման» թուրքական թղթապանակում տեղ չի թողնում անհուսալիության մասին կեղծ դրույթի համար, քանի որ Արևելյան Անդրկովկասում իրենց պապենական հողերում դարեր ի վեր ապրող հայերը ոչ Օսմանյան կայսրության քաղաքացիներ են եղել, որպեսզի անհուսալի որակվեն և ոչ էլ որևէ վտանգ են ներկայացրել կայսրության կամ Թուրքիայի համար²:

¹ Այն նորից հնչեցվեց Թուրքիայի վարչապետ Ախմետ Դավութոզյուլի կողմից Մեծ Եղեռնի հարյուրամյա տարելիցի նախօրեին՝ ապրիլի 20-ին: «Թուրքիան, ասված է նրա հայտարարության մեջ, սգում է այն հայերի հարազատների հետ, որոնք դարձել են Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հայ բնակչության նկատմամբ Օսմանյան կայսրության քաղաքականության զոհեր... Մենք նորից հարգանքով հիշում ենք օտտոմանյան հայերի մասին, որոնք զոհվեցին 1915 թ. տեղահանության ժամանակ և կիսում ենք ցավը նրանց զավակների ու թոռների հետ: Տես՝ <http://www.versia.am/axmet-davutoglu-vyrazil-sochuvstvie-rodstvennikam-pogibshix-v-pervoj-mirovoj-vojne-armyan/>

² Կոտորածները երկրատարածքի ժողովրդագրական դեմքը փոխելու նպատակն էին հետպնդում: Հրկիզվեցին տասնյակ ու տասնյակ հայկական ու ուղիական բնակավայրեր: Եթե 1914 թ. , օրինակ, Նուխու, Գեոկչայի, Շամախու և Արեշի գավառներում 73526 մարդ էր, ապա 1921 թվականին այդ թիվը նվազել էր գրեթե վեց անգամ (12716 մարդ): Եթե Նուխու գավառում հայերը 1917 թվականին կազմում էին բնակչության 20,2 տոկոսը, ապա թուրքական ռազմարշավից ու մուսավաթական տիրապետությունից հետո 2,4 տոկոսը: Պատկերը գրեթե նույն էր մյուս գավառներում: Աղդաշի գավառում, օրինակ, ուր հայերը ազգաբնակչության 19,5 տոկոսն էին կազմում, գրեթե հայ չմնաց ((0,7 տոկոս): Ի դեպ՝ նույն ճակատագրին արժանացան ռուսական բնակավայրերը հատկապես Սայլանի ու

Երկրորդ դիտարկում: Սակայն հարցը միայն Եղեռնի աշխարհագրական սահմանների ճշտագրումամբ չի սպառվում: Պակաս կարևոր չէ ոճի ժամանակային սահմանների ներկայացման խնդիրը: 1915-ի ապրիլի 24-ը հայոց Եղեռնի հիշատակման խորհրդանշական օր է և այն չի կարելի համարել հայասպանության թուրքական քաղաքականության սկիզբ, ինչպես դա ներկայացվում է «Օսմանյան Կայսրությունում հայոց ցեղասպանությունը 1915-1923 թթ.» բանաձևում: Ժողովուրդը 1915-ը համարել ու համարում է ցեղասպանական ամենադաժան արարքների տարի ու առանձնացնում է այն որպես Մեծ եղեռնի տարի¹:

Սակայն մարդկության դեմ կատարած այդ հանցագործության քաղաքական բովանդակությունը ավելի շատ խեղաթյուրում է ոչ այնքան 1915-ը վրիպումով կամ կանխամտածված ձևով ցեղասպանության սկիզբ համարելը, որքան այդ քաղաքականության ժամանակային սահմանափակումը 1923-ով՝ Օսմանյան կայսրության պատմության ավարտով: Կատարված ոճիրը համաշխարհային պատմությունից դուրս մղելու, հանցագործության ուրացման մինչ օրս շարունակվող փորձերը, Եղեռնի գոհերի ինչքի սեփականումը, Հայաստանի Հանրապետությունը և Արցախը շրջափակման օղակում խեղդելու գործելակերպը, հայոց դարավոր մշակութային ժառանգության յուրացումը կամ ոչնչացումը ցեղասպանությունից փրկվածների բռնի դավանափոխումն ու թուրքացումը՝ ցեղասպանության շարունակությունն են, որ տասնամյակներ իրագործել ու շարունակում է իրագործել հանրապետական Թուրքիան, պետություն, որ հիմնել են Եղեռնին անմիջականորեն մասնակցած այդ երկրի քաղաքական ուժերը: Այդ ուժերն են ցեղասպանությունը դաժրել այլ ժողովուրդների հետ հարաբերվելու թուրքերի ազգային քաղաքական մշակույթ, և դա այդպես է, քանի դեռ թուրք հասարակության ցեղասպանական գաղափարախոսության կրող այդ զանգվածը, այլ ոչ թե դրանց ընդդիմացողներն են որոշում Եղեռնի ճանաչման հարցում պետական քաղաքականությունը: Թուրքական հասարակության մեջ այդ խավի գերակշիռ դիրքն է ցեղասպանությունը դարձրել այլ ժողովուրդների

Լենքորանի գավառներում: 1914 թ. տվյալներով այդ շրջաններն ունեին 40800 ռուս ազգաբնակչություն, որից 1921 թվականի մնացել էր ընդամենը 14921 ռուս (տվյալները ըստ ԵՅՇ, տ.1, 1926, սրբ. 642):

¹ Մենք դրանով նոր բան չենք ասում: Թեմային նվիրված գրականության մեջ այդ հանգամանքին բազմաթիվ անդրադարձներ են եղել: Ջոն Կիրակոսյանը փաստը ավելի ընդգծելու համար այն ամրագրել է իր՝ «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (1915-ց մինչև մեր օրերը)» (Երևան, 1983) գրքի վերնագրում և նրանում առանձնացրել հատուկ գլուխ՝ «Օսմանյան կայսրությունը խորտակվեց: Հայասպանությունը շարունակվեց»: Զարմանալի է, որ պաշտոնական մեր փաստաթղթերում տեղ գտած ձևակերպումներն ու բանաձևումները շրջանցում են այդ իրողությունը:

հետ հարաբերվելու թուրքերի ազգային քաղաքական վարք: Այդ հանգամանքն է միավորում մի կողմից՝ թուրք ժողովրդի և մյուս կողմից՝ Օսմանյան կայսրության և հանրապետական Թուրքիայի պատասխանատվությունը կատարված ոճրագործության համար: Այդ հանգամանքն է միավորում «ցեղասպան Թուրքիա» և «ցեղասպան թուրք»¹ հասկացությունները, որոնք տարածաշրջանի և նրա սահմաններից դուրս ապրող ժողովուրդները ընկալել են որպես հոմանիշներ ու ամրագրել բերնից բերան անցնող «Այստեղով անցել է թուրքը», «Թուրքը մնում է թուրք» լայնորեն հայտնի արտահայտություններում²: Հայոց ցեղասպանության իրական հանցագործը ազդեցիկ ազգայնականությամբ վարակված այն թուրք զանգվածն է, որի ձեռքերում են գտնվել պետական իշխանության լծակները թե՛ Օսմանյան կայսրությունում, թե՛ հանրապետական Թուրքիայում, զանգված, որն ինքն իրեն շարունակում է վերարտադրել հասարակության բոլոր շերտերում՝

¹ Իր «Турецкое национальное “Я” и армянский вопрос» (М., 1955) գրքում Թաներ Ակչամը «Участие гражданского населения в геноциде» վերնագրով հատուկ ենթաբաժին է հատկացրել (էջ 114-119) այդ հարցին: Բավական է թերթել թեմային նվիրված փաստագրական կամ վերլուծական գրականությունը, համոզվելու համար, որ *ամբողջ* թուրքական քաղաքական մշակույթի դրսևորման բանալի երևույթն է: 1918 թ. Բաքվի մարտյան դեպքերի ականատեսներից մեկը, ըստ Մայքլ Մմիթի, մարդկանց կատաղի այդ զանգվածը անվանել է սև ամբոխ - *qara deste*. Տես՝ Майкл Смит. Память об утратах и азербайджанское общество // Азербайджан и Россия: общества и государства. М., 2001, стр. 95.

² Փոքր Ասիա թափանցած քոչվոր թյուրքերը կարող էին ունենալ կենցաղային սովորույթներ, հեքիաթներ, հիշողություններ ու միֆեր արոտավայրեր գրավելու համար մղած ճակատամարտերի մասին, բայց չէին կարող ունենալ, այսպես ասած, ներքին քաղաքական պատմություն, որը նրանց ինքնության անորոշության կամ պակասավոր ինքնության պատճառ դարձավ նաև հետագա դարերում: Նստակեցության անցնելուց հետո նրանց քաղաքական պատմության սկիզբ կարող է համարվել 1326 թվականին Օսմանի գլխավորությամբ Բուրսայի գրավումը և այն նոր պետության մայրաքաղաք հռչակելը: Մեփական գրի ու գրականության ու ազգային պատմության բացակայության պայմաններում իսլամը լցրեց քաղաքական ու մշակութային ինքնության դատարկությունը: Արաբն ու պարսիկը, որոնցից նա ընդունել էր իսլամը, հազարամյակների քաղաքական պատմության ու գրավոր մշակույթի տերեր էին: Օսմանցի թյուրքը, որ երեկվա քոչվորն էր, ասպատակելու, ավերելու ու զավթելու «մշակույթից» բացի, բարձր կարգի որևէ արժեք չունեի ուրիշների կամ ինքն իրեն ներկայանալու համար և մինչև 20-րդ դարը պիտի ներկայանար «ես մուսուլման եմ» կամ «օսմանցի եմ» ինքության այգետոմսով: Գրականության մեջ լայնորեն տարածված այն կարծիքը, թե իբր իսլամը դուրս է մղել ազգայինը թուրքի ինքնությունից և մոռացության մատնել նրա պատմությունը, գուրկ է հիմքերից (դրանց քննությունը տես Танер Акчам. «Турецкое национальное “Я” и армянский вопрос», М., 1955, стр. 19-34):

պետական վերնախավից ու ստորադաս վարչական օղակներից սկսած մինչև «շարքային թուրքը»¹:

Երրորդ դիտարկում:

Թուրքական քաղաքակրթության ցեղասպանածին բնույթը XX դարում դրսևորվել է ոչ միայն Օսմանյան կայսրությունում և նրա սահմաններից դուրս հայերի, հույների ու ասորիների բնաջնջման, այլև ազգասպանության նույն մշակույթից սերված պետություններ հիմնելու տեսքով: Նա արդեն հիմնել է քաղաքակրթական իր գենը կրող երկու պետություն՝ Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությունը՝ հույների, իսկ Ադրբեջանական Հանրապետությունը՝ Նախիջևանի և Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանության ճանապարհով: Արևելյան Անդրկովկասում թուրքական նախագծով առաջին պետությունը այսպես կոչված Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունն էր, որը 1918-ի սեպտեմբերին հիմնեցին հայերի կոտորածներով Բաքու հասած թուրքական զորքերը: XX դարում երկրատարածքում ապօրինաբար «Ադրբեջան» անունը կրող պետությունների կերպափոխությունները, որոնցից առաջինը Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունն էր, երկրորդը՝ Խորհրդային Ադրբեջանը, երրորդը՝ մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը, նրանցում անփոփոխ են թողել Ռուսական կայսրությունում *կովկասյան թաթար*, իսկ Խորհրդային Միությունում՝ *ադրբեջանցի* անվանումը կրող էթնիկ թուրք այն զանգվածի ցեղասպանածին վարքը, որ նա պատմականորեն ուներ թուրքական քաղաքական մշակույթի կրողը լինելու հանգամանքով և որի ձեռքերում հայտնվել էր իշխանությունը խորհրդային Բաքվում: Նոր ադրբեջանական ազգ ձևավորելու ստալինյան նախագծի պատանդ դարձած բոլշևիկյան կենտրոնը չտեսնելու է տվել հանրապետությունից հայերի դուրս մղման Բաքվի քաղաքականությունը, որն արդեն յոթանասունականներին հանգեցրել է Նախիջևանի հայաթափմանը, իսկ 1988-ին, Սումգայիթից սկսած, ստացել է հայերի զանգվածային ջարդերի բնույթ: Բայց միայն ադրբեջանահայությունը չէր Խորհրդային Ադրբեջանում ցեղասպանության քաղաքականության թիրախը: Արևելյան Անդրկովկասում և Նախիջևանում խորհրդային տարիներին տարվում էր բնիկ իսլամադավան ժողովուրդների բռնի ուժացման քաղաքականություն: Դրան դիմագրավելու միակ ձևը յուրօրինակ ազգային ընդհատակ անցնելն էր, որտեղ այսօր գտնվում է լեզգիների, թալիշների, թաթերի, քրդերի մեծ մասը: ԽՍՀՄ գոյության վերջին տարիներին երբեմնի բազմազգ Խորհրդային Ադրբեջանի էթնիկական քարտեզից «անհետացել էին»

¹ Ցեղասպանության ուրացման, պատմական փաստը ագրեսիվ քարոզչությամբ ժխտելու մերօրյա Թուրքիայի վարքը ցույց է տալիս, որ նա պատրաստ չէ ապաշխարանքի և ուրեմն չի փոխել ցեղասպանածին իր բնությունը և որ այդ իմաստով նա գրոբալ քաղաքակրթական վտանգ է իրենից ներկայացնում

երկրամասի՝ բռնությամբ «ադրբեջանցի» դարձած իսլամասական բոլոր ժողովուրդները: Բնիկներից մնացել էին միայն հայերը, որոնց կոտորածներով դուրս մղեցին Ղարաբաղյան շարժման տարիներին: Այն, ինչ տեղի է ունեցել Արևելյան Անդրկովկասում «Ադրբեջան» անունը կրող արհեստածին պետություններում ոչնչով չի տարբերվում Թուրքիայում տեղի ունեցած և տեղի ունեցող այն գործընթացներից, որոնք ծավալվում են այդ երկրներում պետական իշխանությանը տիրացած թուրքերի¹ կողմից ոչ թուրք ազգերի ու ազգությունների նկատմամբ: Այդ ընդհանրությունն այն է, որ թուրքը թե՛ Փոքր Ասիայում իրենց կողմից գրաված տարածքներում, թե՛ Հարավային Կովկասում, որտեղ նա քողարկվել է կամ “մուսուլման”, կամ ”կովկասյան թաթար”, կամ էլ “ադրբեջանցի” կեղծ էթնիական դիմակների տակ, հետևողականորեն տարել ու տանում է տարածաշրջանի այլ ազգերի սպանության ու բռնի ուժացման քաղաքականություն: Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանությունը նույն թուրքական ցեղասպանական քաղաքականության արդյունքն ու հետևանքն է թե՛ թուրքերի ազգային վարքի, թե՛ Թուրքիայի կամ նրա կողմից հիմնած թուրքական պետությունների պետական քաղաքականության համատեքստում: Պատահական չէ, որ Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջափակումը Թուրքիան և Ադրբեջանական Հանրապետությունը իրագործում են համատեղ: Պատահական չէ, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ սանձազերծած պատերազմում հայկական բնակավայրերն էին հրետակոծությունների ու ումբակոծությունների թիրախը: Պատահական չէ, որ Ադրբեջանական Հանրապետությունում սոււմգայիթյան ցեղասպանության հանցագործներին ու Բուդապեշտում իր հայ գործընկերոջը կացնահարած Ռամիլ Սաֆարովին հերոսացնում են այնպես, ինչպես Թուրքիայում հերոսացվում են Եղեռնի գլխավոր հանցագործներ Թայյաթն ու Էնվերը: Նույն ժողովուրդն է, նույն քաղաքական վարքը: Դա բաց տեքստով բացահայտել է Հեյդար Ալիևը իր “Մեկ ազգ, երկու պետություն” բանաձևով: Նախկին Խորհրդային Ադրբեջանում հայերի ցեղասպանությունը հայոց ցեղասպանության թուրքական քաղաքականության դրսևորումն է, և միջազգային հանրությանը այն այդպես էլ պիտի ներկայացվի: Ցավոք, առայժմ մենք ինքներս ենք անտեսում այն հայոց

¹ Թուրքերի, բայց ոչ թուրքերի: Այս ճշգրտումը խիստ կարևոր է, քանի որ Անկարայի ու Բաքվի տեսաբանները հաճախ են փորձում իրենց կողմից իրագործած եղեռնագործության մեղսակիցը դարձնել թուրքական մյուս ժողովուրդներին, պնդելով, թե ցեղասպանության հարցում թուրքերին ներկայացվող մեղադրանքը ընդհանրապես թուրքական էթնոսին հասցված վիրավորանք ու մեղադրանք է: Մոռանում են, որ 1990 թվականի Բաքվի հունվարյան ջարդերից փրկվածները ապաստան էին գտնում Թուրքմենիայում և միջինասիական թուրքական մյուս հանրապետություններում:

քաղաքական պատմությունից դուրս թողնելով մեր ժողովրդի նշանակալից մի հատվածի պատմությունն ու տարագիր ներկան՝ բավարարվելով միայն Մեծ եղեռնի հուշարձանի հարևանությամբ Սումգայիթի ու Բաքվի ջարդերի զոհերի հիշատակին հուշարձաններ կանգնեցնելով: Ընդգծենք նորից՝ Մեծ եղեռնի 100-ամյա տարելիցը այդ փաստը միջազգայնորեն ընկալելի դարձնելու առիթ կարող է լինել:

Չորրորդ դիտարկում:

Հատուկ քննության կարիք ունի թուրքական ոճրագործության որակումը: Անկասկած, այն համապատասխանում է *“ցեղասպանություն”* հասկացության միջազգայնորեն ընդունված սահմանմանը: Բովանդակայնորեն հասկացությունն ընդգրկում է այն ընդհանրությունները, որ բնորոշ է ցեղասպանական տարբերակներին և չի արտացոլում նման ակտերի առանձնահատկությունները: Միայն հրեաներին է հաջողվել հասնել այն բանին, որ նացիստական Գերմանիայի կողմից իրենց հանդեպ իրագործած ցեղասպանության առանձնահատկությունն արձանագրող *ռոզակիզում*՝ հասկացությունը ստանա միջազգայն տարածում: *Ռոզակիզումը*՝ որպես ցեղասպանության եղանակ, ընդգծում է նույն ազգին պատկանող մարդկանց բնաջնջման միջոցը՝ գազախցերում վառելը: Հայոց ցեղասպանությունը ևս ունի առանձնահատկություն, և դա այն է, որ ողջ մի ժողովուրդ սրի է քաշվել իր հայրենիքում: Թուրքերի կողմից իրագործած ոճրագործության հետևանքով հայը զրկվել է իր հայրենիքից: Հայոց ցեղասպանության այդ առանձնահատկությունը արտացոլված է *Եղեռն* հասկացության մեջ, և Ժամանակն է, որպեսզի *ժողովրդի ցեղասպանությունն իր հայրենիքում* բովանդակությունն ունեցող այդ հասկացությունը հենց մեր միջոցով շրջանառվի և ամրագրվի միջազգային փաստաթղթերում: Դա է ցեղասպանության հատուցման հստակեցման ամենակարճ ուղին:

Հինգերորդ դիտարկում

Օսմանյան կայսրությունում, հանրապետական Թուրքիայում և Արևելյան Անդրկովկասում «Ադրբեջան» անունով կոչված պետություններում հայերի ցեղասպանությունը, անշուշտ, չի կարող հետք չթողնել ազգային մեր հոգեկերտվածքի վրա: Այն կարող է դառնալ հուսահատության ու ընկճվածության բարդությունների պատճառ: Մենք պետք է անպայման կանխենք դա այն դրույթի հնչելությամբ, որ ցեղասպանության ենթարկված հայ ժողովուրդը, հակադարձելով ճակատագրի հարվածներին, XX դարում հիմնել է երկու ինքնիշխան պետություն՝ Հայաստանի Հանրապետություն և Արցախ: Մեր նոր սերնունդներին մենք պետք է դաստիարակենք անսահանջ վրեժխնդրության ոգով: Բայց այդ վրեժխնդրությանը չպիտի տրվի “թուրքին՝ թուրքի ձևով” պատասխանելու իմաստը: Իհարկե մենք պետք է ազգային մեր քաղաքական օրակարգից չհանենք հայրենասիրության գաղափարը: Սակայն վրեժի ամենահրատապ, ամենաառաջնային, ամենահեռանկարային, ամենաարժանի ձևը համաշխարհային քաղաքակրթական բարձունքներին, գիտության ու

մշակույթի բարձունքներին հասնելը, այդ հարցերում թուրքին, և ոչ միան թուրքին, գերազանցելը պիտի լինի: Սրանք պիտի դառնան մեր նոր սերնդի դաստիարակության շարժիչներն ու ուղենիշները:

Մենք լավ ենք գիտակցում, որ սույն փաստաթղթի բոլոր դրույթներին հենց այսօր և միանգամից չէ, որ պիտի հնչեղություն տրվի կամ դրվի քաղաքական օրակարգում: Բարձրացրված հարցերի մի մասի պաշտոնական որդեգրումը ենթադրում է որոշակի քաղաքական ու տեղեկատվական նախապատրաստություն: Բայց կարծում ենք, որ քաղաքական նպատակահարմարության նկատառումներից անկախ ամեն մի հայ ազգային մեր այդ հիմնախնդրին վերաբերող փաստերի մասին պետք է ունենա դրանց իրական բնույթին համապատասխանող պատկերացումներ, որոնք մենք աշխատել ենք սույն փաստաթղթով ներկայացնել:

Ամփոփում

Վերիմաստավորման կարիք ունեն Հայոց ցեղասպանության՝ համամարդկային այդ աղետի արդեն իսկ հայտնի փաստերը, հանրային ընկալումը կաղապարող հասկացություններ և ձևակերպումները, այդ թվում և լայնորեն շրջանառվող «Օսմանյան կայսրությունում հայոց ցեղասպանությունը 1915-1923թթ.» բանաձևը, որը չի համապատասխանում մարդկության դեմ գործած այդ հանցագործության փաստական ու քաղաքական բովանդակությանը: Առայսօր թուրքական ռճիրի հանցակազմից դուրս է մնում Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանությունը:

Международно-политические последствия геноцида армян

Александр Манасян

Резюме

Ключевые слова: *Егерн|Геноцид армян, запрет на обсуждение темы Егерна, истоки геноцидального поведения турок, Егерн армянства Восточного Закавказья, армянство Азербайджана, международно-политические последствия Егерна, новые геноцидогенные государства, международный терроризм.*

Многие факты, понятия и формулировки, относящиеся к геноциду, нуждаются в переосмыслении, в том числе, широко распространенная и задающая рамки общественного восприятия проблемы формула: «Геноцид армян в Османской империи в 1915-1924гг.», которая не соответствует фактическому и политическому содержанию преступления. По сей день вне состава преступления остается геноцид армянства Восточного Закавказья.

International-Political Consequences of Yeghern

Alexandr Manasyan

Summary

Key words: *Armenian genocide/Yeghern, taboo on the discussion about Yeghern's issue, sources of genocidal behaviour of Turks, the Yeghern of Armenians in Eastern Transcaucasia, Armenians of Azerbaijan, international-political consequences of Eghern, new genocidal states, unpunished genocide as a source of modern terrorism.*

Numerous facts, concepts and statements concerning Yeghern (The Armenian Genocide) await new interpretation. On the eve of the 100th anniversary of The Armenian Genocide we draw the attention of the world community to some of these facts. The principal conclusion of this analysis stems from the concept which proclaims that the widely held and published formula of «The Armenian Genocide in the Ottoman Empire in 1915-1923» does not fully reflect the factual and political content of the crime against humanity. In particular, the massacres of the Armenians in Transcaucasia in 1918 and 1920 escaped the corpus delictiof the crime of genocide.